

ТЕНДЕНЦІЇ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ В СУЧАСНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Чернявський А.Л.,
к.ю.н., професор кафедри правознавства
Черкаський інститут банківської справи

Стаття присвячена дослідженню тенденцій інституціоналізації в сучасному міжнародному праві навколишнього середовища. Автор аналізує головні причини та цілі такої інституціоналізації, а також окреслює основні етапи становлення інституційної бази міжнародно-правового співробітництва у сфері охорони довкілля. Крім того, автором охарактеризовано правовий статус Програми ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) та зроблено прогноз щодо напрямів подальшої трансформації ЮНЕП у повноцінну міжнародну міжурядову організацію.

Ключові слова: міжнародне право навколишнього середовища, охорона навколишнього середовища, інституціоналізація у міжнародному праві, міжнародні конвенції з питань охорони довкілля, Програма ООН з навколишнього середовища, ЮНЕП.

Чернявский А.Л. / ТЕНДЕНЦИИ ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИИ В СОВРЕМЕННОМ МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ / Черкасский институт банковского дела, Украина

Статья посвящена изучению тенденций институционализации в современном международном праве окружающей среды. Автор анализирует основные причины и цели такой институционализации и описывает главные этапы создания институциональных основ международно-правового сотрудничества в области охраны окружающей среды. Кроме того автор характеризует правовой статус Программы ООН по окружающей среде (ЮНЕП) и прогнозирует направления дальнейшей трансформации ЮНЕП в полноценную международную межправительственную организацию.

Ключевые слова: международное право окружающей среды, защита окружающей среды, институционализация в сфере международного права, международные конвенции о защите окружающей среды, Программа ООН по окружающей среде, ЮНЕП.

Cherniavskiy A.L. / INSTITUTIONALIZATION TRENDS IN THE CONTEMPORARY INTERNATIONAL ENVIRONMENTAL LAW / Cherkasy institute of banking, Ukraine

The article is devoted to the study of trends of institutionalization in the modern international law of the environment. Effective legal protection of natural environment, which is out of the jurisdiction of a single State or is a common heritage of humankind, may be carried out only at the international level through joint efforts of all countries of the world. The level of modern global environmental issues (the destruction of the ozone layer, global warming, lack of drinking water, exhaustion of fishery resources of the sea etc.) talks about the lack of effectiveness of the existing international legal mechanisms of protecting the environment from pollution, exhaustion or other negative influence and wastage. The low efficiency of the international conventions in the field of the environment and the lack of proper institutional mechanisms for ensuring the implementation of international legal obligations in the field of environmental protection are the main reasons of contemporary international environmental problems.

The first attempts to introduce international environmental cooperation in a certain extent organized course took place at the beginning of the 20th century, although it had not been effective. Strengthening the activity of international cooperation in the field of environmental protection took place after the end of the Second World War and the creation of the United Nations. In 1962 the UN General Assembly adopted a resolution № 1831 (XVII) «On the economic development and the nature conservancy», which, inter alia, called upon States to provide the necessary assistance to the International Union for conservation of nature and natural resources, as well as other similar international organizations adhere to existing international agreements on conservation of flora and fauna worldwide, and to promote the exchange of information, scientists and specialists in this field.

In 1972, the UN General Assembly established the UN Environment Program (UNEP) as a special organ of the United Nations system, which activity is devoted to ensure the coordination of cooperation between States and international organizations in the field of environmental protection. The author characterizes the legal status of the UN Environment Program (UNEP) and makes a prediction about the directions of further transformation of the UNEP into a classical international organization.

Key words: international environmental law, protection for the environment, institutionalization in international law, international conventions on the protection for the environment, UN Environment program, UNEP.

Міжнародне право навколишнього середовища (або міжнародне екологічне право) є однією з наймолодших галузей міжнародного права, і йому притаманні усі закономірності, суперечності та тенденції розвитку останнього. Але актуальність проблем охорони навколишнього середовища як на глобальному рівні, так і на рівні окремих регіонів світу чи конкретних країн зумовлює бурхливий розвиток міжнародного права навколишнього середовища та активне формування інституційного механізму реалізації міжнародно-правових норм у сфері охорони довкілля. Різноманітні питання інституційного наповнення міжнародного права навколишнього середовища знаходять своє відображення у працях таких вітчизняних та зарубіжних науковців, як Ю. С. Шемшученко, І. І. Лукашук, Дж. М. Фландерс, Т. Гехрінг, С. Кіршнер, П. Крістенсен, О. А. Жаркова, В. М. Строчук, О. О. Шишко, Д. Шелтон та багатьох інших. Тим не менше, у більшості випадків увага авторів приділяється аналізу окремих інститутів міжнародного права навколишнього середовища, тоді як загальні закономірності його інституціоналізації залишаються недостатньо вивченими. Це зумовлює потребу у до-

слідженні сутності та основних тенденцій інституціоналізації як об'єктивної властивості сучасного міжнародного права навколишнього середовища.

Метою статті є аналіз передумов інституціоналізаційних процесів у міжнародному праві навколишнього середовища, визначення їх основних етапів та тенденцій подальшого розвитку.

Розвиток людської цивілізації вже пройшов етап, на якому проблеми охорони навколишнього середовища можна було вирішувати винятково або переважно на національному рівні. Активних заходів правової охорони від різноманітних видів забруднень та інших негативних впливів потребує природне середовище територій, що не належать жодній державі або є загальним надбанням людства – Антарктики, міжнародного району морського дна, відкритого моря та повітряного простору над ним. Щороку в атмосферне повітря викидаються мільйони тон парникових газів, отруйних речовин та речовин, що руйнують озоновий шар, сотні тисяч тон забруднюючих речовин потрапляють у води Світового океану. Так, лише в Атлантичному океані затоплено близько 100 тис. тон радіоактивних

відходів [1, с. 173-174], а миш'яку після Другої світової війни у морських водах було заховано більше 7 тис. тон [2, с. 32]. За даними, оприлюдненими Програмою ООН з навколишнього середовища у 2009 році, лісові екосистеми повністю знищені у 25 державах світу, а ще у 29 державах їх обсяги зменшені на 90 % [3, с. 2].

Очевидно, що ефективна правова охорона природного середовища, яке перебуває під юрисдикцією жодної держави, в т.ч. є загальним надбанням людства, може здійснюватися тільки на міжнародному рівні спільними зусиллями усіх держав світу. Проте потреба у тісному міжнародно-правовому співробітництві не вичерпується лише потребами охорони таких природних ресурсів, оскільки навколишнє середовище будь-якої держави не є ізольованим і як частина загальносвітового природного середовища тим чи іншим чином взаємодіє з іншими елементами глобальної екосистеми. Тому будь-яка природоохоронна політика окремо взятої держави не буде достатньо дієвою без її узгодження з аналогічними діями інших держав та міжнародного співтовариства в цілому. Особливо чітко це простежується у відносинах з попередження та ліквідації наслідків трансграничного забруднення атмосферного повітря, поверхневих та підземних вод, де узгоджені заходи з охорони довкілля мають зживатися одночасно державою-забруднювачем та потерпілою державою.

На жаль, рівень сучасних глобальних екологічних проблем (руйнування озонового шару, глобальне потепління, нестача питної води, вичерпання рибних ресурсів моря тощо) говорить про недостатню дієвість існуючих міжнародно-правових механізмів охорони навколишнього середовища від забруднення, вичерпання, іншого негативного впливу та нераціонального використання. Значною мірою це зумовлено низькою ефективністю міжнародних конвенцій у сфері охорони довкілля [4, с. 47] та їх несистематизованістю, а також відсутністю належного інституційного забезпечення реалізації міжнародно-правових зобов'язань у сфері охорони навколишнього середовища.

Так само, як і в інших галузях міжнародного публічного права, процеси інституціоналізації в міжнародному праві навколишнього середовища мають складний та багатоплановий характер. Рушійними силами цих процесів виступають інтереси держав, зацікавлених, з одного боку, у збереженні навколишнього середовища та природних ресурсів, а, з іншого, – у найбільш економічно вигідному використанні належних їм природних ресурсів. У цьому плані виникає декілька напрямів протиріч – між країнами, що активно здійснюють негативний вплив на довкілля, та країнами, які шляхом впровадження нових технологій здійснюють заходи, спрямовані на збереження та відтворення природних ресурсів, між промислово розвинутими країнами та країнами, що розвиваються та є власниками великих обсягів природних ресурсів. Ці протиріччя виходять далеко за межі природоохоронних відносин і нерідко викликають значні політичні та соціальні протиріччя. Наприклад, під управлінням Росії знаходиться близько 12% екологічних систем світу, понад 20 % світових запасів прісної води, 25 % лісів та 25 % корисних копалин; в той же час економіка Росії дає лише 2 % світового ВВП [5, с. 44]. Для країн, що розвиваються, та великих аграрних країн співвідношення між часткою світових ресурсів та часткою світового ВВП є ще гіршим. Суперечливість зазначених інтересів держав визначає тенденції розвитку міжнародного права навколишнього середовища, впливає на формування його джерел та зумовлює особливості інституційного механізму міжнародно-правового співробітництва у сфері охорони довкілля.

Перші спроби увести міжнародне природоохоронне співробітництво у певною мірою організоване русло мали місце ще на початку ХХ ст., хоча й не були ефективними. Так, у 1928 році у м. Брюссель (Бельгія) було засновано Міжнародне бюро захисту природи, покликане збирати інформа-

цію про екологічне законодавство різних держав та вести перелік усіх національних парків і заповідників [6, с. 751]. Незважаючи на те, що діяльність цього Бюро суттєво не вплинула на розвиток міжнародно-правового співробітництва у сфері охорони навколишнього середовища, на його прикладі вже можна простежити зародження однієї з функцій сучасних міжнародних екологічних організацій – збирання та узагальнення інформації про стан довкілля та про національне екологічне законодавство держав світу.

Посилення активності міжнародного співробітництва у сфері охорони довкілля мало місце після закінчення Другої світової війни та створення ООН. Власне, для перших повеніть десятиліть більш актуальними були питання створення універсальної системи безпеки та проблеми холодної війни, тому міжнародне природоохоронне співробітництво спочатку було відсунуто на другий план міжнародних відносин. Тим не менше, з часом стало очевидним, що екологічні проблеми багатьох країн можуть поставити під загрозу економічну і політичну безпеку світового співтовариства і потребують не меншої уваги, ніж питання підтримання міжнародного миру та безпеки чи економічного співробітництва між державами. Ще одним фактором посилення актуальності міжнародних екологічних проблем стало падіння колоніальної системи, оскільки посилювся конфлікт інтересів колишніх колоній, що відстоювали своє право на збереження їхнього природного середовища, та колишніх метрополій, які через систему концесій чи транснаціональних корпорацій продовжували експлуатувати їх природні ресурси. І, якщо в рамках колоніальної системи цей конфлікт інтересів вирішувався самою метрополією, то відтепер він потребував міжнародно-правового регулювання. Поєднання зазначених причин, на нашу думку, і призвело до значної активізації міжнародно-правового співробітництва у сфері охорони довкілля, яка мала місце на початку 70-х років ХХ ст. [7, с. 13].

Керуючись, не в останню чергу, і інтересами країн, що розвиваються, Генеральна Асамблея ООН ще 18 грудня 1962 року прийняла резолюцію № 1831 (XVII) «Економічний розвиток і охорона природи», якою, зокрема, закликала держави надавати необхідну допомогу Міжнародному союзу збереження природи та природних ресурсів, а також іншим аналогічним міжнародним організаціям, дотримуватися існуючих міжнародних договорів щодо збереження флори і фауни в усьому світі, та сприяти обміну інформацією вченими та спеціалістами у цій сфері [8]. І хоча ця Резолюція носила рекомендаційний характер, її аналіз дозволяє зробити деякі висновки щодо тенденцій розвитку міжнародного права навколишнього середовища та зародження інституційного механізму його реалізації. По-перше, у 60-х роках ХХ ст. навіть Генеральна Асамблея ООН основну увагу приділяла необхідності проведення природоохоронних заходів не на міжнародному, а на національному рівні (підпункти е, ф, г пункту 1 Резолюції), визначаючи основним напрямком міжнародного співробітництва обмін інформацією про стан довкілля та національне екологічне законодавство. По-друге, уже в цій Резолюції простежується ідея необхідності інституційного забезпечення міжнародного співробітництва у сфері охорони навколишнього середовища. Фактично цією Резолюцією Генеральна Асамблея ООН легітимізувала участь Міжнародного союзу збереження природи та природних ресурсів у міжнародних відносинах, закликавши держави надавати йому необхідну допомогу.

Зазначений заклик з точки зору аналізу процесів інституціоналізації в міжнародному праві навколишнього середовища має неабияке значення. Справа в тому, що Міжнародний союз збереження природи та природних ресурсів (первісна назва – Міжнародний союз захисту природи) є за статусом міжнародною неурядовою організацією, яка тісно співпрацює з іншими міжнародними неурядовими екологічними організаціями, наприклад, Всесвітнім

фондом диких тварин, і сприяє консолідації зусиль багатьох неурядових організацій у сфері охорони природних об'єктів, попередження забруднення довкілля, правових та адміністративних аспектів природоохоронних заходів [9, с. 123]. Згодом Міжнародний союз збереження природи та природних ресурсів активно співпрацював з багатьма державами світу та міжнародними міжурядовими організаціями. Отже, важливою характеристикою процесів інституціоналізації в міжнародному праві навколишнього середовища є те, що участь у цих процесах від самого початку приймали не тільки держави та міжнародні міжурядові організації, а й міжнародні неурядові організації та широкі верстви громадянськості багатьох країн світу.

При цьому необхідно зауважити, що фундаментальною основою інституціоналізації в міжнародному праві навколишнього середовища, так само як і усього його розвитку в цілому, стала не згадана вище Резолюція Генеральної Асамблеї ООН, а проведена через десятиліття, у червні 1972 року, Стокгольмська конференція ООН з проблем навколишнього середовища, яка прийняла низку важливих документів, зокрема План дій та Декларацію принципів. Важливими досягненнями цієї Конференції стали висновки про необхідність узгоджених природоохоронних заходів на загальносвітовому рівні, а не лише на рівні окремих держав, про взаємозв'язок економічного розвитку країн та їх екологічного благополуччя, а також про необхідність належного організаційного, фінансового та матеріально-технічного забезпечення природоохоронних заходів.

Стокгольмська декларація принципів щодо навколишнього середовища 1972 року [10] наголошує, що з метою більш раціонального управління ресурсами і покращення навколишнього середовища держави повинні розробити єдиний і скоординований підхід до планування свого розвитку, який би відповідав потребам охорони та покращення навколишнього середовища (принцип 13). При цьому Декларація спеціально визначає, що раціональне планування є важливим засобом урегулювання будь-якої невідповідності між потребами розвитку і потребами охорони і покращення навколишнього середовища (принцип 14). Два зазначені принципи Стокгольмської декларації заклали основу нової на той час функції організаційно-правового механізму охорони довкілля, а саме – функції планування управління навколишнім середовищем з метою його охорони та покращення.

Крім того, принцип 12 цієї Декларації вказує на необхідність виділення ресурсів для охорони і покращення навколишнього середовища з урахуванням обставин і конкретних потреб країн, що розвиваються, а на прохання останніх – також надавати з цією метою додаткову міжнародну технічну і фінансову допомогу. Слід окремо наголосити на тому, що мова тут йде про потребу створення міжнародної системи перерозподілу матеріальних, технічних та фінансових ресурсів, за допомогою якої б відбувалася їх передача від промислово розвинутих країн, які активно здійснюють негативний вплив на довкілля, до країн, що розвиваються і потерпають від такого негативного впливу.

Формулювання Стокгольмською конференцією ООН з проблем навколишнього середовища 1972 року двох зазначених напрямів міжнародного співробітництва – планування управління навколишнім середовищем та фінансово-технічне забезпечення заходів, спрямованих на охорону та покращення довкілля, стало важливим етапом у процесі інституціоналізації у сфері міжнародного права навколишнього середовища, оскільки почали предметно визначатися основні функціональні напрями діяльності організаційно-правового механізму міжнародної охорони навколишнього середовища.

На цій же Конференції було прийнято рішення про необхідність створення єдиного міжнародного органу, покликаного координувати міжнародне співробітництво у сфері охорони довкілля. Головним мотивом такого рішення

стало те, що природоохоронними питаннями в межах їх компетенції займалися на той час і займаються нині декілька міжнародних організацій, наприклад, ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Економічна та соціальна рада ООН (ЕКОСОС), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) тощо. Генеральна Асамблея ООН схвалила висловлену пропозицію і Резолюцією від 15 грудня 1972 року № 2997 (XXVII) заснувала Програму ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) як особливий орган системи ООН, діяльність якого спрямовується на забезпечення координації співробітництва держав та міжнародних організацій у сфері охорони навколишнього середовища [11]. ЮНЕП стала центральною інституцією в механізмі міжнародного співробітництва щодо охорони довкілля, і з її створенням процеси інституціоналізації в міжнародному праві навколишнього середовища певною мірою загальмувалися, а основна увага держав була перенесена з питань організаційного забезпечення природоохоронного співробітництва держав на розробку міжнародно-правових актів, що стосувалися б конкретних предметних сфер міжнародного права навколишнього середовища.

Так, наприкінці 1981 року в Монтевідео (Уругвай) за участю представників 35 держав та 5 спеціалізованих установ ООН відбулася нарада урядових експертів з права навколишнього середовища, в рамках якої була прийнята Довгострокова програма з права навколишнього середовища. Ця програма визначала 3 пріоритетні напрями розвитку міжнародного права навколишнього середовища (забруднення морського середовища наземними джерелами; охорона озонного шару атмосфери; транспортування, переробка та видалення токсичних і небезпечних відходів) та 7 – додаткових (співробітництво при надзвичайних обставинах; діяльність у прибережних районах; охорона ґрунтів; транскордонне забруднення повітря; міжнародна торгівля небезпечними хімічними речовинами; охорона рік та інших внутрішніх вод від забруднення; правовий механізм відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок забруднення навколишнього середовища). Питання удосконалення організаційного механізму міжнародного співробітництва у сфері охорони довкілля безпосереднім предметом розгляду на нараді не були.

У червні 1992 року у Ріо-де-Жанейро (Бразилія) відбулася Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку, яка розвинула ідеї Стокгольмської конференції 1972 року. І хоча деякі проблемні питання у сфері міжнародної охорони довкілля так і не були вирішені [12, с. 61], прийнята Конференцією Декларація з навколишнього середовища і розвитку [13] суттєво вплинула на подальший розвиток міжнародного права навколишнього середовища. Однією з ключових позицій цієї Декларації є ідея про те, що для ефективної охорони довкілля необхідне активне співробітництво в багатьох сферах міжнародних відносин та галузях міжнародного права. Зокрема, наголошується на тісному взаємозв'язку заходів з охорони навколишнього середовища та заходів з підтримання міжнародного миру (принципи 24, 25), протидії пригнічення та окупації народів (принцип 23), підтримки та розвитку корінних народів та місцевих громад (принцип 22), забезпечення повноцінної участі жінок у суспільному житті та проведенні природоохоронних заходів (принцип 20) тощо. Як бачимо, в сучасних умовах міжнародні заходи з охорони навколишнього середовища не можуть здійснюватися лише в межах екологічного співробітництва держав, а заходи з охорони та покращення довкілля повинні застосовуватися і в рамках військово-політичних, економічних, гуманітарних, науково-технічних та інших видів міжнародних відносин, що тим чи іншим чином обов'язково відбивається і на організаційних формах природоохоронного співробітництва держав.

Ідеї Стокгольмської конференції ООН з проблем навколишнього середовища 1972 року, наради в Монтевідео з права навколишнього середовища 1982 року, Конферен-

ції ООН з навколишнього середовища та розвитку в Ріо-де-Жанейро 1992 року були розвинуті на міжурядовому саміті, який під егідою ЮНЕП проводився у вересні 2005 року в Йоханесбурзі (Південноафриканська Республіка). На цьому саміті були прийняті Цілі розвитку тисячоліття, Порядок денний 21 та Йоханесбурзький план дій. Одним із рішень саміту стало проголошення необхідності посилення координації, покращення політики допомоги та підтримки, посилення наукових досліджень і співробітництва в рамках системи ООН з метою «запровадження більш взаємопов'язаної інституційної структури», спрямованої на забезпечення охорони навколишнього середовища та розвитку [14, с. 15].

Такий характер розвитку міжнародного співробітництва у сфері охорони довкілля та міжнародного права навколишнього середовища зумовив і особливості його інституційного механізму. Процес інституціоналізації у міжнародному праві навколишнього середовища знаходиться на початковій стадії, функціональна модель організаційно-правового механізму міжнародно-правової охорони довкілля не розроблена і може бути визначена тільки у найбільш загальному вигляді. Саме тому чимало заходів, задекларованих ще з часів Стокгольмської конференції 1972 року і спрямованих на охорону і покращення довкілля, залишаються нерезалізованими, а їх перспективи – більш ніж туманними. Це зумовлює нагальну потребу реформування існуючого міжнародного організаційно-правового механізму охорони довкілля.

Незважаючи на те, що під час заснування ЮНЕП Генеральна Асамблея ООН визначила повноваження тільки її органів і не окреслила функцій Програми в цілому, аналіз більш як тридцятирічної діяльності ЮНЕП дозволяє зробити висновок про основні функціональні напрями її діяльності. Загалом можна виділити чотири основні напрями діяльності ЮНЕП: збирання, аналітична обробка і поширення інформації про стан навколишнього середовища у світі; формування завдань і стратегії здійснення програмних заходів у глобальному і регіональному масштабах, а також у масштабах окремих країн; ініціювання розробки і прийняття екологічних договорів та конвенцій; фінансування проектів і програм з Фонду навколишнього середовища [6, с. 798].

Важливою характеристикою правового статусу ЮНЕП є її юридична несамостійність та обмеженість міжнародної правосуб'єктності на користь головних органів ООН. Зокрема, ЮНЕП не має права укладати міжнародні договори або застосовувати ті чи інші міжнародні санкції до суб'єктів міжнародного права, які допустили порушення міжнародно-правових норм у сфері охорони навколишнього середовища. Тим не менше, в результаті достатньо тривалої діяльності ЮНЕП більш-менш чітко оформилася її організаційна структура та визначилися її основні функції, що дозволяє зробити висновок про поступову еволюцію правового статусу ЮНЕП у бік зближення з правовим статусом міжнародної організації.

Перетворення ЮНЕП на повноцінну міжнародну організацію значною мірою посилює ефективність її діяльності, надавши їй повноваження у сфері міжнародної правотворчості, вирішення спорів між державами у сфері охорони навколишнього середовища тощо. Тому не дивно, що після публікації у лютому 2007 року Четвертої доповіді Міжурядової групи експертів зі зміни клімату Президент Франції Ж. Ширак проголосив «Паризький заклик до дії», в якому наголошувалося на необхідності реформування ЮНЕП та створення на її основі та на основі Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) єдиної Екологічної ООН (УНЕО). Цей заклик був підтриманий ще 46 державами світу, однак країни, що викидають максимальну кількість парникових газів (США, Росія та Китай) проігнорували його [16].

Виходячи з викладеного, можна зробити висновок, що одним із найважливіших етапів розвитку міжнародного права навколишнього середовища стало створення особливої інституції в системі ООН – Програми ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП), але в той же час специфічна юридична природа самої ЮНЕП, яка не має статусу міжнародної організації, значною мірою нівелює потенціал міжнародного співробітництва у сфері охорони довкілля. Тим не менше, враховуючи значну зацікавленість багатьох держав у подальшій активізації міжнародного екологічного співробітництва, є всі підстави прогнозувати посилення тенденцій інституціоналізації у сучасному міжнародному праві навколишнього природного середовища, зокрема і створення повноцінної Екологічної організації ООН.

ЛІТЕРАТУРА

1. Научно-технический прогресс и актуальные вопросы международного права / [Н. Н. Ульянова, А. А. Шишко, Е. Т. Рулько и др.] ; отв. ред. Н. Н. Ульянова, А. А. Шишко. – К. : Наук. думка, 1990. – 212 с.
2. Шемшученко Ю. С. Міжнародні аспекти охорони природи / Ю. С. Шемшученко. – К. : Вища школа, 1985. – 56 с.
3. Управление экосистемами // Ежегодник UNEP. – 2009. – С. 1–10.
4. Мережко А. А. История международно-правовых учений / А. А. Мережко. – К. : Юридична думка, 2004. – 296 с.
5. Шумилов В. М. Международное экономическое право / В. М. Шумилов. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – Ростов н/Д. : Феникс, 2003. – 512 с.
6. Екологічне право України : Академічний курс : [підруч.] / [Ю. С. Шемшученко, В. Ф. Погорілко, В. П. Нагребельний та ін.] ; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. – 848 с.
7. Колбасов С. О. Международно-правовая охрана окружающей среды / О. С. Колбасов. – М. : Международные отношения, 1982. – 239 с.
8. Экономическое развитие и охрана природы : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 18 декабря 1962 года № A/RES/1831 (XVII) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?Open&DS=A/RES/1831\(XVII\)&Lang=R&Area=RESOLUTION](http://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?Open&DS=A/RES/1831(XVII)&Lang=R&Area=RESOLUTION).
9. Тимошенко А. С. Формирование и развитие международного права окружающей среды / А. С. Тимошенко. – М. : Наука, 1986. – 192 с.
10. Декларация по окружающей среде от 16 июня 1972 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>. – Название с титул. экрана.
11. Организационные и финансовые мероприятия по международному сотрудничеству в области окружающей среды : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 15 декабря 1972 года № A/RES/2997 (XXVII) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://daccessdds.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/273/21/IMG/NR027321.pdf?OpenElement>.
12. Дубовик О. Л. Экологическое право : [учеб.] / О. Л. Дубовик, Л. Кремер, Г. Люббе-Вольф. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 768 с.
13. Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию от 14 июня 1992 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/document/declarat/riodecl.htm>.
14. UNEP organization profile / United Nation Environment Programme. – Nairobi : UNEP, 2006. – 40 p.
15. Алістер Д. 46 государств требуют усиления роли ООН в области экологии / Д. Алістер, Reuters [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://today.reuters.com/news/articlenews.aspx?type=environment&storyID=2007-02-03T144510Z_01_L03357553_RTRIDST_0_DCBRIGHTS-GLOBALWARMING-APPEAL-DC.XML.